

КІСТЯНІ ПЛАТІВКИ З КУРГАНУ БІЛЯ с. ПОПІВКА НА ПОСУЛІ ЯК ЕЛЕМЕНТ СКІФСЬКОГО ОБЛАДУНКУ

У статті розглянуто унікальний комплекс кістяних платівок скіфського часу з Посулля. Наведено версії інтерпретації їх використання. Здійснено їх критичний аналіз та пошук аналогій. Автор пропонує реконструкцію щита із зовнішнім армуванням кістяними платівками.

Ключові слова: курган № 3 біля с. Попівка, кістяні платівки, щит, панцир, захисний обладунок.

В археологічних фондах Національного музею історії України (далі – НМІУ) зберігається унікальний комплекс кістяних платівок скіфського часу. Ця знахідка походить з кургану № 3 біля с. Попівка, що на околиці м. Ромни Сумської області (рис. 1). Саме родовий маєток сім'ї С. А. Мазаракі в цьому селі і став центром, звідки в кінці XIX ст. розпочались археологічні розкопки курганів регіону [4, с. 166]. Детальний аналіз старожитностей раннього залізного віку регіону Верхньої Сули викладено в монографії В. А. Іллінської [11].

В описі кургану 3 згадано наявність інвентарю [4, с. 168, табл. XXV: 6, 8, 11, 13] (рис. 2: 7–10). Кістяні накладки в кількості 210 одиниць лежали біля правої руки похованого на рівні грудей. Деякі з них опубліковано у III томі праці «Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы» [5, табл. VIII: 15–21]. Уперше їх записано до інвентарної музейної книги в лютому 1924 р. під № 27043–27165. Тобто на той час їх налічувалося вже майже вдвічі менше, та це й не дивно, зважаючи на тодішнє важке становище музею [22, с. 76].

Нині в зібранні НМІУ нараховується 91 ціла та 185 фрагментів різного ступеня збереження цих платівок (рис. 3: 1). Більша частина з них має вигляд відполірованої ззовні видовженої прямокутної платівки (довжина – 6,2–11 см, ширина – 1,45–2 см, товщина – 0,4–0,6 см) (рис. 3: 2–10). Внутрішня губчаста частина кістки обрізана. На кінцях просвердлено по два отвори (d – 3–4 мм). Окремо варто згадати: дві платівки заокруглені на одному кінці, зроблені шляхом обточування прямокутної, з уже просвердленими двома отворами на кінці (рис. 3: 6, 7); три випадки з трьома отворами на одному з кінців (рис. 3: 2, 5, 8); дві платівки з отвором приблизно посередині довжини (рис. 3: 3, 6), одна з уже згаданих заокруглена та декілька платівок мають вигнуті пропорції (рис. 3: 9, 10). Площа платівок варіює від 9,61 до 22,47 см².

© Грицик Ю. О., 2017

Датування

У зібранні НМІУ зберігається низка інших експонатів, записаних в інвентарні книги як такі, що походять з кургану № 3 біля Попівки. Власне ці обидва комплекси й опублікувала В. А. Іллінська [11, с. 57–58, табл. LI]. На нашу думку, републікація комплексу залишається актуальною. Вважаємо за доцільне більш детально зупинитися на описі інвентарю.

1. *Псалій залізний трипательчатий* (рис. 2: 6). Аналогії відомі з Тясминської підгрупи, наприклад, з Реп'яхуватої Могили біля с. Матусів Шполянського району Черкаської області [12, с. 46–47, рис. 16: 3, 18]. Декілька аналогічних псаліїв відомі з пам'яток Поворскля та Поросся [20, с. 32, рис. 59–62]. Подібні псалії виявлено в курганах Келермеського могильника [6, табл. 20: 160, 243, 22: 274, 278, 23: 284]. За класифікацією О. Д. Могилова псалій з Попівки потрапляє в III–IV етап архаїчного скіфського часу [20, с. 32, 98–99, рис. 62: 16].

2. *Два навершия залізні* (рис. 2: 2, 3). Досить надійною датувальною аналогією виступають залізні навершия з Келермеського могильника [6, табл. 44: 206, 208, 420]. У лісостепу аналогії відомі з Реп'яхуватої Могили [12, рис. 13: 2, 3] та Журовки, к. 407 [13, табл. X: 5].

3. *Корчага* (рис. 2: 1). В українському лісостепу подібні корчаги представлені досить широко. Подібні орнаментовані корчаги датуються пізньочорноліським – жаботинським часом. Також аналогіями виступають орнаментовані корчаги культур Сахарна, Басарабь, пам'яток типу Мезочат [8, с. 408–410, рис. IV: 8–10; 15, рис. 63: 6, 64: 2, 14, 65: 9]. За європейською хронологією вказані комплекси датуються періодом HaV3–HaC.

4. *Два горщики* (рис. 2: 4, 5). Морфологія та наявність ручок-упорів (на одному з них) дає змогу датувати горщик ранньоскіфським часом.

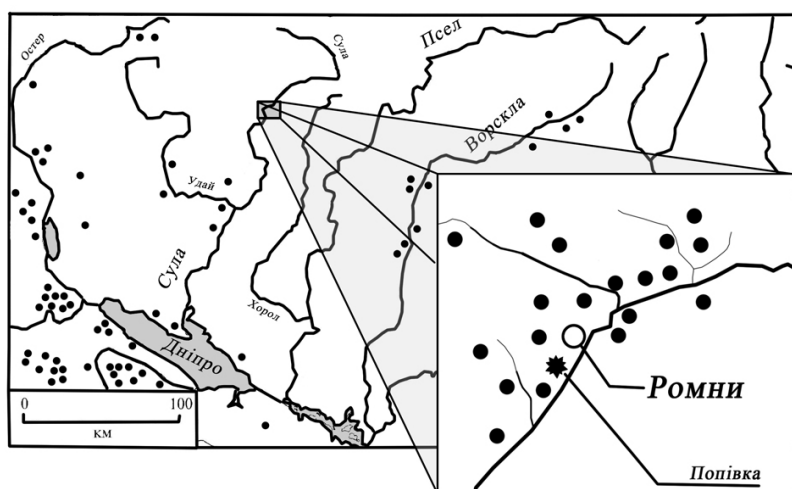

Рис. 1. Карта курганних груп ранньоскіфського часу біля м. Ромни (Сумська обл.)

Щодо інвентарю, опублікованого О. О. Бобринським, без мірила, але з припискою «Въ $\frac{2}{3}$ н в» [4, табл. XXV: 6, 8, 11, 13], залишається не зрозумілою атрибуція клинка/стержня (рис. 2: 10), наконечник списа без центральної нервюри теж не дає конкретної дати (рис. 2: 9), VI ст. до н. е. датується сокира (рис. 2: 7), як і більшість подібних зразків регіону [17, с. 94], меч чи кинджал продатувати досить важко (рис. 2: 8). Беручи до уваги довжину зображення (приблизно 32 см), вираховуємо довжину в натуральному вигляді, це приблизно 48 см. Маючи лише ілюстрацію, зазначимо, що подібні зразки зброї побутують у ранньоскіфський час (VII–VI ст. до н. е.), хоча ниркоподібні перехрестя та антенні навершя в окремих випадках доживають до V ст. до н. е. [3, с. 85].

Отже, на підставі хронології меча комплекс варто відносити до пізньоархаїчного скіфського часу.

Інтерпретація

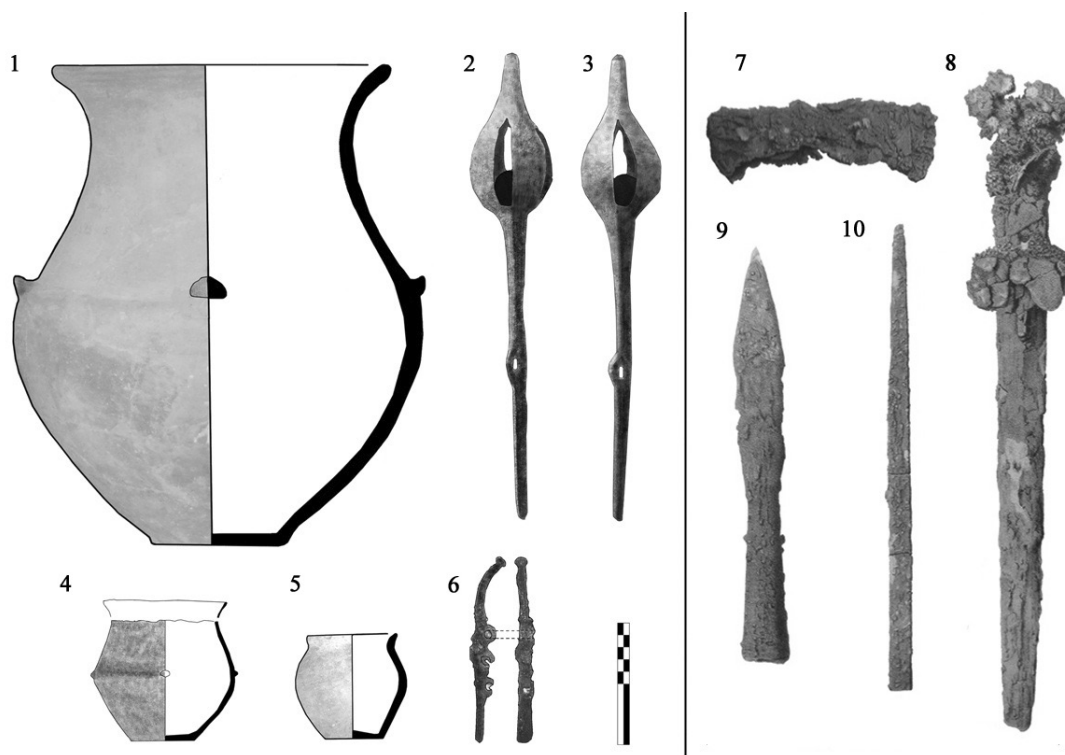
Нашивні кістяні платівки відомі ще за неоліту в Маріупольському могильнику. Також подібні речі досліджено в матеріалах доби бронзи із Західного Сибіру серед старожитностей носіїв сейминсько-турбинської культури. Такі платівки нашивалися на шкіряний чи хутряний одяг і слугували як захисним обладунком воїна, так і елементом декору.

На сьогодні існує два погляди щодо функціонального призначення обладунку з Попівки. Перший висловив ще О. О. Бобринський – про належність кістяних платівок до панцира [4, с. 168]. Цю думку продовжує А. І. Мелюкова, не виключаючи й можливості іншого трактування. Як

аналогії вона наводить випадки знахідок кістяних лусочок з району Ромнів. Але всі вони тотожні лусочкам, які виконані в металі і мають такі самі розміри [16, с. 72, табл. 22: 1–10; 26, с. 19, рис. 8]. У тій же праці дослідниця вказує на можливість інтерпретації кістяних платівок як нагрудника. Цю думку підхопила болгарська дослідниця Цв. Дремсизова. Але вона помиляється, вважаючи платівки з Попівки залізними [9, с. 209]. Хибність такого трактування помітив С. А. Скорий [23, с. 93].

За нашими спостереженнями, кістяні платівки з Попівки не могли кріпитися на панцирну основу, тому що, *по-перше*, вони не нашивалися «в напуск» (основний принцип функціонування панцирних лусочок, коли втрата однієї з них компенсується сусідніми, що її перекривають), оскільки мають малу ширину та виключають можливість перекривання. Товщина в порівнянні з листовими металічними лусочками також велика, що створює додатковий об'єм; *по-друге*, металеві панцирні лусочки мають невеликі розміри для забезпечення високої анатомічної рухливості воїна, тим паче воїна-вершника, а більшість розглядуваних платівок мають довжину 8–10 см, що певною мірою сковує рухи; *по-третьє*, за умови втрати навіть однієї з них під час бою виникала б небезпека ураження досить великої площі тіла.

Друга версія передбачає використання цих платівок як набірних накладок на щит [26, с. 110; 11, с. 58]. Схожі металеві пластини часто трапляються на щитах [23, с. 92, рис. 9]. Подібний щит виявлено *in situ* під спиною воїна в похованні біля с. Гладківщина на Черкащині [7, рис. 2; 18, с. 120]. Але в нашому випадку накладки розміщено поруч, а не під

Рис. 2. Інвентар кургану № 3 біля с. Попівка (Посулля):
7–8 – за О. О. Бобринським, масштаб 1 : 6 [4, с. 168, табл. XXV: 6, 8, 11, 13]

небіжчиком, тому пов'язувати їх із наплічним спорядженням не доводиться.

Досить екстравагантною версією, досі не висловленою, є вірогідність використання цих кістяних платівок як захисного обладунку коня. Такий підхід занурює нас у дискусію про існування у скіфів важкої кавалерії [20, с. 61; 24, с. 35–38]. Варто відзначити концентрацію важких металевих кінських налобників на Посуллі, що є доказом існування захисного спорядження коня у скіфів [25, с. 164; 11, с. 122–123, табл. XLIII].

Використання кінського бойового обладунку відомо в грецькій та асирійській армії. Знане зображення з кістяної платівки з Енкомі (Кіпр), де кінська спина вкрита повстю з накладками [10, с. 267, рис. 130: 2]. Подібні малюнки відкрито в Мінусинській улоговині – зображення людини та двох коней, вкритих накидкою з пластинами. Малюнки зафіксовано на скелі з Оглахтинської Писаниці, їх залишили носії пізньої тагарської культури [27, с. 219, табл. 88: 4]. Хоча вказані зображення в першому випадку датуються IX ст. до н. е. та III–II ст. до н. е. – у другому, чому б не могли ситуативно існувати подібні захисні «фартухи» в посульських бойових коней?

Повертаючись до попередньої версії, варто зазначити, що щити достатньо широко відомі по

всій Євразії в ранньозалізному віці. З ареалу Надчорномор'я відома знахідка дерев'яного щита з кургану біля с. Кут. Прикметним є і його положення в могилі – він розташовувався біля руки, частково перекриваючи грудну клітку. Також на лицьовій частині щита простежено залишки червоної фарби [2, с. 71–72]. Платівки з Попівки теж мають аналогічне розташування в могилі та забарвлення темно-бурого кольору.

Прямих аналогій платівкам з кургану № 3 біля Попівки віднайти не вдалося. П'ять подібних кістяних платівок знайдено в нижньому ярусі впускної могили № 3 в кургані № 3 біля с. Калініно Первомайського району в Криму. Вказані фрагменти мають менші розміри та врізний орнамент у вигляді косих хрестів, косих насічок та паралельних ліній. За супутнім інвентарем комплекс має широку дату в межах V–III ст. до н. е. [14, с. 24–25, рис. 15: 10]. Хоч похований був воїном, однак кістяні платівки виконували радше декоративну функцію, аніж захисну.

Більш дальні аналогії походять зі старожитностей саргатської культури з басейну р. Іртиш. Кістяні платівки, часто інтерпретовані як панцирі, входили до складу поховального супровідного інвентарю воїнів. У центральних багатих могилах некрополів Богданівка II (320 платівок), Саратово (150 платівок), Красногірськ I вони розміщені біля голів небіжчиків. Платівки різні

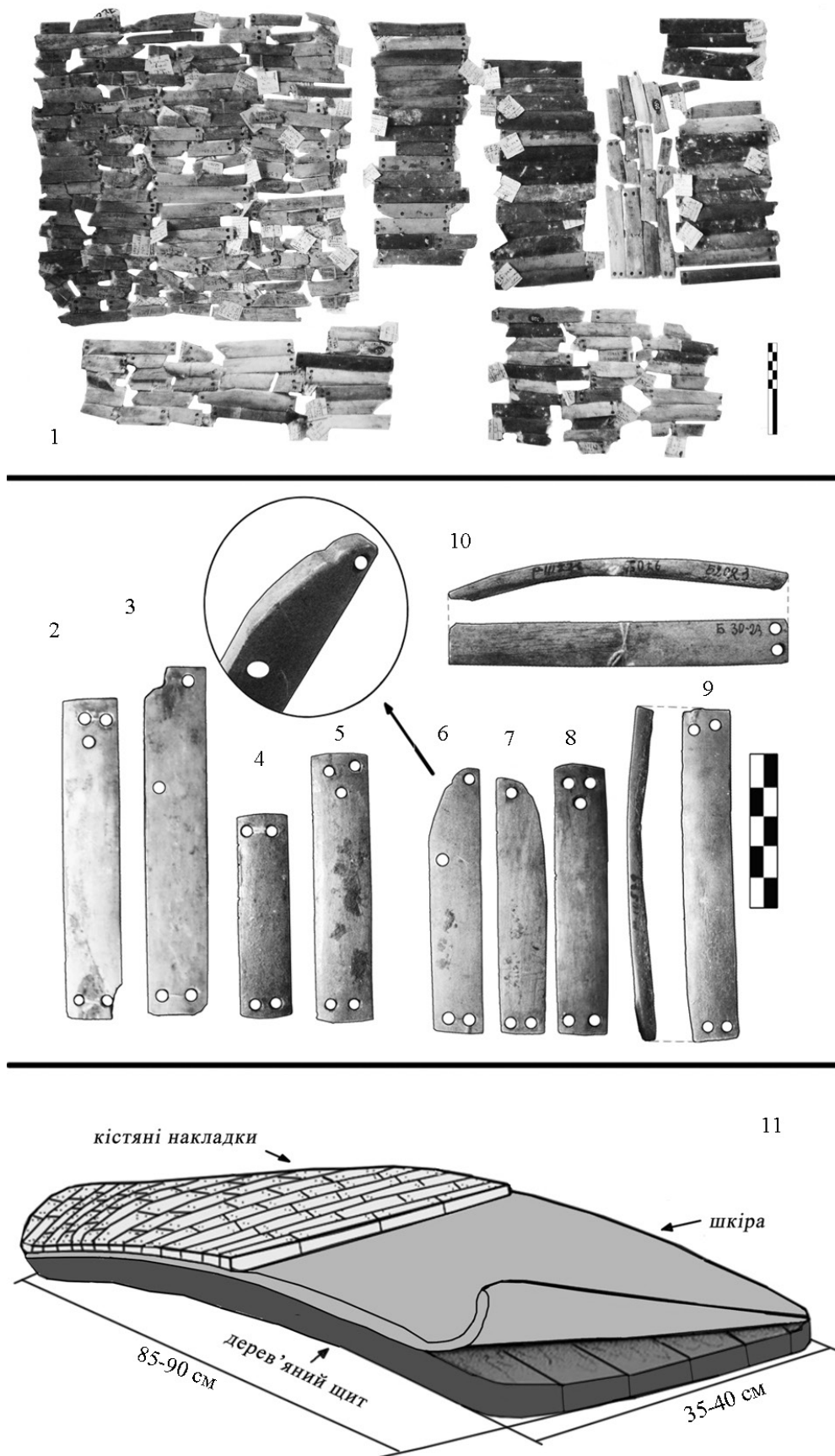

Рис. 3. Кістяні плагівки та графічна реконструкція щита

за розмірами. Більшість мають до 10 отворів меншого діаметра. У Каргашівському II могильнику задокументовано знахідку шкіряного щита з нашитими на нього кістяними платівками. Комплекс датується III–II ст. до н. е. [21, с. 303, табл. 122: 43, 57, 69, 70, 80].

Реконструкція

Отже, загальна площа розглянутих нами цілих платівок становить 991,0755 см². Вважаючи, що початкова кількість платівок сягала 210, вираховуємо приблизну площу обладунку – 0,335 м². Маємо підстави для розрахунку розмірів щита. За приклад візьмемо розміри наплічного щита, реконструйованого О. І. Мінжуліним, – 39 × 94 см [19, с. 137–142, tabl. 1], де площа, відповідно, 3660 см². Дещо зменшивши площу, до 3350 см²,

виходимо на такі розміри: 40 × 85 см чи 35 × 95 см. Такий щит здатен прикрити півсилуету воїна.

Висновки

Підсумовуючи все сказане, доходимо висновку, що платівки з Попівки, найвірогідніше, використовувались як додаткове зовнішнє армування ледь вигнутого прямокутного із заокругленими кутами дерев'яного щита, покритого шкірою (рис. 3: 11), для захисту від стріл супротивника. Згадані вище ледь зігнуті платівки (рис. 3: 10, 11) могли бути використані в центральній частині щита, в місці викривлення, а заокруглені – по кутах (рис. 3: 6, 7). Утім, наше дослідження не є вичерпним і потребує подальшого розвитку та глибшого пошуку серед матеріалів лісостепових старожитностей раннього залізного часу.

Список літератури

1. Алексеев А. Ю. Золото скифских царей в собрании Эрмитажа : Альбом / А. Ю. Алексеев. – СПб. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. – 272 с. : ил.
2. Березовец Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут / Д. Т. Березовец // Археологічні пам'ятки УРСР / Інститут археології АН УРСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. 9. – С. 39–87.
3. Білинський О. О. Клинок зброї скіфського часу з Посейм'я / О. О. Білинський, О. В. Шелехань // Магістеріум. – К. : НАУКМА, 2015. – Вип. 60 : Археологічні студії. – С. 82–91.
4. Бобринской А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы : в 3 т. / А. А. Бобринской. – Т. 2. – СПб. : Тип. В. С. Балашева и Ко, 1894. – 225 с.
5. Бобринской А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы : в 3 т. / А. А. Бобринской. – Т. 3. – СПб. : Тип. Главного Управления Уделов, 1901. – 171 с.
6. Галанина Л. К. Келермесские курганы = Die Kurgane von Kelermes / Л. К. Галанина. – М. : Палеограф, 1997. – 296 с. – (Степные народы Евразии. Т. 1 = Steppenvölker Eurasiens. Bd. I).
7. Григорьев В. П. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина / В. П. Григорьев // Древности скифов. – К. : ИА НАНУ, 1994. – С. 63–79.
8. Дараган М. М. Начало раннего железного века в Днепро-порожской Правобережной Лесостепи / М. М. Дараган. – К. : КНТ, 2011. – 848 с.
9. Дремсизова-Нелчинова Цв. Тракийски могилини погребения край с. Кьолмен, Шуменски окръг / Цв. Дремсизова-Нелчинова // Известия на Археологическия институт. – 1970. – № 32. – С. 207–228.
10. Иванчик А. И. Киммерийцы и скифы / Аскольд И. Иванчик. – М. : Палеограф, 2001. – 324 с. – (Степные народы Евразии. Т. 2).
11. Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья / В. А. Ильинская. – К. : Наук. думка, 1968. – 203 с.
12. Ильинская В. А. Курганы VI в. до н. э. у с. Магусов / В. А. Ильинская, Б. Н. Мозолевский, А. И. Тереножкин // Скифия и Кавказ. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 31–64.
13. Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин / В. А. Ильинская. – К. : Наук. думка, 1975. – 223 с.
14. Колотухин В. А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма (Подкурганские погребения Степного Крыма начала железного века) : Материалы по археологии Крыма / В. А. Колотухин. – Симферополь : СОНАТ, 2000. – 120 с. : ил.
15. Махортых С. В. Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху / С. В. Махортых. – К. : Шлях, 2003. – 140 с. : ил.
16. Мелокова А. И. Вооружение скифов / А. И. Мелокова. – М. : Наука, 1964. – 92 с. – (САИ. – Вып. Д1-4).
17. Мелокова А. И. Оружие, конское снаряжение, повозки, нашествия / А. И. Мелокова // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М. : Наука, 1989. – С. 92–100.
18. Минжулин А. И. Защитное вооружение воина-лучника V–IV вв. до н. э. из кургана у сел. Гладковщина (реставрация и научная реконструкция) / А. И. Минжулин // СА. – 1988. – № 4. – С. 116–126.
19. Мінжулін О. І. Реконструкція захисного озброєння скіфського воїна з поховання V ст. до н. е. біля с. Гладківщина / О. І. Мінжулін // Золото степу. Археологія України / Академія наук УРСР, Ін-т археології, Археологічний музей (Шлезвіг) ; упоряд. П. П. Толочко. – К.–Шлезвіг : [б. в.], 1991. – С. 137–142.
20. Могилов О. Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи / О. Д. Могилов. – К. – Кам'янець-Подільський : ІА НАНУ, 2008. – 439 с. : 205 рис.
21. Могильников В. А. Саргатская культура / В. А. Могильников // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. – М. : Наука, 1992. – С. 292–312.
22. Павлова В. В. Сторінки життя та наукова діяльність Є. В. Козловської / В. В. Павлова // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 70–82.
23. Скорый С. А. Доспех скифского типа в Средней Европе / С. А. Скорый // Вооружение скифов и сарматов. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 82–103.
24. Черненко Е. В. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии / Е. В. Черненко // Проблемы скифской археологии. – М. : Наука, 1971. – С. 35–38. – (МИА. – № 177).
25. Черненко Е. В. О средствах защиты боевого коня в скифское время / Е. В. Черненко, В. Ю. Мурзин // Скифия и Кавказ. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 155–168.
26. Черненко Е. В. Скифский доспех / Е. В. Черненко. – К. : Наук. думка, 1968. – 189 с.
27. Членова Н. Л. Тагарская культура / Н. Л. Членова // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. – М. : Наука, 1992. – С. 206–224.

Y. Grytskyk

BONE PLATES FROM THE TUMULUS OF POPIVKA ON THE SULA RIVER AS AN ELEMENT OF THE SCYTHIAN ARMING

The tumulus near the village of Popivka on the Sula river was excavated by S. Mazaraki at the end of the 19th century. The materials were published by Head of Imperial Archaeological Commission O. Bobrynsky. Today one part of them is lost or tangled, and another part remains in NMHU.

Unusual is the presence of 210 plates, a unique occurrence in the Scythian culture. Most of them look like the shape of a polished outside, oblong flat rectangular plate with two holes on both ends. Also there are several plates with one rounded end and three holes on the other ends, or more openings on the perimeter. For the accompanying inventory, part of which is available for study (a three-hole iron cheekpiece, two iron tops, a big pot, two little pots) and the inventory given by O. Bobrynsky (a blade / rod, a sword, an ax, a spearhead), the burial dates back to the early Scythian period.

Today we have two main versions about the functional application of the bone plates. The first involves the use of the plates as protective armor for a warrior. It is based on the finds of bone flakes in Romny district. But they are all identical armored scales, which are made of the metal and are the same size. The second version involves the use of these plates as overlays on a composite shield.

Search analogies (in a rich warrior burial complex of the 3rd–2nd centuries BC near the Irtysh river in Siberia (Sargatska culture) documented a leather shield sewn with bone plates), and the analysis of the circumstances of the placement of plates (it was located near the hand, partially blocking the chest) leads us to the second version.

Another task we set for ourselves was a graphic reconstruction of the shield. Taking the example of full-scale reconstruction of the Scythian warriors' armor from the burial near the Hladkivschyna village in Cherkasy region, we concluded that the area of the shield from Popivka was about 0.335 m², and it could cover a half of the silhouette of the warrior, where the plates were used as an additional external reinforcement, slightly curved rectangular with a rounded wooden shield covered with leather for protection from enemy arrows.

Keywords: grave № 3 near Popivka, bone plates, shield, protective armor.

Матеріал надійшов 05.09.2016